

Devoció per la cultura popular

Entrevista a Josefina Roma

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé
Universitat Autònoma de Barcelona¹

DOI:<http://dx.doi.org/10.5565/rev/periferia.608>

Fotografies: Montserrat Clua

Resumen

Seguint endavant amb el *Projecte Entrevistes*. El 25 de febrer de 2016 vam entrevistar a la Dra. Josefina Roma, que es va jubilar com a professora de la Universitat de Barcelona el juny de 2015. Al llarg de la conversa coneixem les dificultats per a una dona jove per fer antropologia a Espanya en el tardofranquisme i encara més combinar-ho amb una maternitat múltiple. Però sobretot ens impregnem de l'entusiasme de la Dra. Roma per la cultura popular a Catalunya i Aragó, que l'ha convertit en la més gran experta en goigs i altres elements de la religiositat popular.

Palabras clave:Josefina Roma, goigs, religiositat popular, antropologia a Espanya

Resumen. *Devoción por la Cultura Popular. Entrevista a Josefina Roma.*

El *Projecte Entrevistes* continúa. El 25 de febrero de 2016 entrevistamos a la Dra. Josefina Roma, quien se jubiló como profesora de la Universitat de Barcelona en

¹ Enviar correspondencia a: Montserrat Clua i Fainé, montserrat.clua@uab.cat

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

junio de 2015. A lo largo de la conversación conoceremos las dificultades para una mujer joven para ejercer la antropología en la España del tardofranquismo, combinada además con una maternidad múltiple. Pero sobretodo nos impregnaremos del entusiasmo de la Dra. Roma por la cultura popular en Cataluña y Aragón, que le ha convertido en la más gran experta en los gozos, así como otros elementos de la religiosidad popular.

Palabras Clave:Josefina Roma, gozos, religiosidad popular, antropología en España

Mireia Guil: En primer lloc volem agrair-li que hagi accedit a fer aquesta entrevista. La primera pregunta que havíem pensat és la següent: per què va decidir dedicar-se a l'antropologia després de llicenciar-se en història a la Universitat de Barcelona? Hi ha algun fet concret que orientés la seva decisió cap a l'antropologia?

Josefina Roma: Bé, sembla una mica estrany perquè al començament quant jo feia història també m'agradava la geografia, però ja de seguida em va començar a agradar l'antropologia. El que passa és que no n'hi havia! Llavors ho buscava de totes les maneres. Jo vaig tindre l'oportunitat quan el meu pare - que li agradaven molt els llibres i en comprava a tort i a dret-, va comprar "Las razas humanas" de Hugo Bernatzik², que era de l'escola de Viena. Vaig començar a llegir-lo i em va entusiasmar. Vaig pensar: "Uau! Això és el que vull fer!". Però bé, anava llegint però no era una cosa molt concreta. Però quant vaig acabar la carrera, just a l'últim any, el doctor **Vilà Valentí**³ me va dir un dia: "Escoltí'm, veig que a vostè li interessa l'antropologia, oi?" (perquè en algun examen jo havia posat alguna cosa que havia après en aquells llibres). Jo li vaig respondre: "Sí, sí que m'interessa! I tant!". Llavors em va dir que podria anar a Madrid a fer un postgrau d'antropologia.

MG: Va ser així com va començar amb l'antropologia?

²Bernatzik, H. (1972). *Las Razas Humanas*. Mallorca: Institut Gallach.

³Joan Vilà Valentí, geògraf (Sallent, Bages, 1925). Des de 1965 Catedràtic de Geografia a la Universitat de Barcelona.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: No, abans, a tercer curs de carrera, quant estàvem a prehistòria, ja vaig fer alguna cosa. En aquells moments teníem diferents assignatures d'història i arqueologia però jo me vaig assabentar de que a la facultat de biologia feien antropologia física. I vaig dir: "Bé, alguna cosa és; me'n vaig a fer antropologia física". Llavors li vaig dir al doctor **Pericot**⁴: "Ecolti'm que em deixaria anar a antropologia física a l'hora de la seva classe de prehistòria?" I ell em va dir: "Vagi, vagi, i tant que sí!". Vaig tindre la sort de fer-ho amb el doctor **Alcover**, que va ser rector de la Universitat de Barcelona. Però ell sempre faltava i llavors venia el doctor **Fuster** que era una eminència, era fabulós! El pobre es va morir molt aviat. Aleshores ens donava classe i a mi em va entusiasmar. Però a més a més teníem una classe que era la d'Etnologia, que mos la donava el senyor **August Panyella**⁵, que era el Director del Museu Etnològic.

Montse Clua: Quin any era això?

JR: Potser era el 1962...? Llavors ell mos donava classes i m'agradava molt com les feia. Donava dues classes: la d'arqueologia al Museu Arqueològic i la d'etnologia al Museu Etnològic. Al Museu Arqueològic tenen una bibliografia fabulosa - fins i tot d'antropologia dels alemanys i els vienesos, si no els han tirat-, perquè es va quedar molta de la bibliografia que tenien d'antropologia durant la repressió de la República. I allò era molt divertit, molt maco. Pujaves a allà dalt, fent una excursió i veies totes aquelles peces. I llavors va passar una cosa molt curiosa: li vaig dir a l'August Panyella que jo volia dedicar-me a l'antropologia i que volia anar a Viena a seguir l'Escola de Viena. Imagina't, jo llavors tenia 18 anys o així. Ell em va mirar amb una cara...! Com volent dir: "què fa aquesta *retrassada*?!" I em va dir: "No, no, no. Avui dia no has de fer això, no estudis alemany per anar a l'escola de Viena. Estudia anglès, perquè l'anglès t'anirà molt bé, perquè ara les millors escoles estan a Nord Amèrica i Anglaterra". Així doncs em vaig posar a estudiar anglès. Ell

⁴Lluís Pericot Garcia (Girona, 1899 - Barcelona, 1978) va ser un arqueòleg i prehistoriador català, vicepresident del CSIC i acadèmic de la Reial Acadèmia de la Història.

⁵August Panyella Gómez: historiador i etnòleg (Barcelona, 1921-1999). Primer director i impulsor del Museu Etnològic de Barcelona. Va impartir classes d'Etnologia a la Càtedra de Prehistòria de la Universitat de Barcelona.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

m'anava donant classes particulars i me deia: "Llegeix aquest llibre, després vine i em contes què t'ha semblat". Jo anava allà, li explicava, discutíem, me'n tornava a donar un altre i així vam estar tot el curs. O sigui que vaig tindre la sort de tindre classes particulars d'antropologia, llegint a Lévi-Strauss, Malinowski... Tots aquests els vaig llegir gràcies amb ell. De tal manera que el doctor Vilà Valentí me va dir: "Vols anar a Madrid, a l'escola del doctor **Claudi Esteve**⁶, que ha tornat de Mèxic i té una escola depenent del *Instituto de Cultura Hispánica*, al *Centro de Estudios Iberoamericanos*?". Jo ja havia fet els meus tràmits per anar a Òxford o Cambridge o un lloc similar i estava pensant si demanar una beca. Era complicadíssim aquells moments i jo no tenia una família molt poderosa econòmicament com per poder dir: "me'n vaig allí i que m'ho paguin". Estava amb aquestes cabòries quant me van dir això d'anar a Madrid i vaig decidir anar-hi enlloc d'Òxford. Me van fer un petit examen per saber si era adient com a becària o no. Perquè ja havien intentat fer-ho amb un altre noi del curs, però aquell noi es veu que tirava més cap a sociologia - segons me van dir- i llavors no el van agafar. O sigui, que a mi no em van dir res però jo era plat de segona taula, no? Al final me van dir que sí i me n'hi vaig anar.

MG: O sigui, que va passar de les classes d'August Panyella a les de Claudi Esteve.

JR: Heu de tenir en compte una cosa. Les classes que em feia el senyor Panyella i que donava cursos allí a la universitat, de fet me va fer a mi i als meus alumnes hereus d'una altra escola d'antropologia. No de la que portava el doctor Esteve sinó de la que portava Batista i Roca⁷. **Josep Maria Batista i Roca** va estar estudiant a Òxford i quan va vindre aquí era ajudant d'en **Tomàs Carreras i Artau** i donava classes d'antropologia. Llavors, un dels seus alumnes, que era un jesuïta que es deia el **Padre de las Heras**, durant la República, quant en Batista i Roca va haver

⁶Claudi Esteve i Fabregat (Marsella, 1918) és un antropòleg cultural i historiador americanista, iniciador de les classes d'antropologia a Espanya. Podeu veure l'entrevista que el Projecte Entrevistes li va fer a: <http://www.raco.cat/index.php/Periferia/article/view/244159>

⁷Josep Maria Batista Roca: historiador, etnòleg i polític català (Barcelona, 1895-1978). Considerat un dels fundadors de l'antropologia de base científica a Catalunya.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

de fugir, donava classes al Museu Arqueològic. I el Padre las Heras va donar classes al senyor August Panyella. I els seus apunts era els que donava a la classe; bé suposo que els augmentava, però diguem que l'arrel de tot estava allí. Aleshores ell me va donar classes a mi i jo he donat classe als meus alumnes. O sigui que l'herència d'en Batista i Roca corre a través de mi.

MG: I un cop a Madrid, com recordes l'experiència viscuda?

JF: Va ser una cosa una mica èpica. Primer vaig haver de buscar un Col·legi Major, perquè allí tothom anava en col·legis majors, gairebé ningú no estava en pisos. Jo vaig estar a un col·legi major que em va costar molt de trobar, gairebé una barraca era allò; se deia *Santa Maria del estudiante*⁸. Després vaig anar al Museu a presentar-me al doctor Esteve i ell, el primer que em va dir va ser: "Vostè sembla la Mary Santpere"⁹! Mare de Déu, només me faltava això! Bé, vaig pensar elevat sigui Déu. Li vaig dir que feia la tesina amb l'August Panyella sobre la discriminació als immigrants a Barcelona. Però resulta que me va dir: "Vostè vol acabar la tesina amb un any? Doncs miri, vingui" i em va portar al Museu. Era un museu fosc..., poc il·luminat i amb un conserge que portava unes xarretes aquí... Vull dir..., era molt impressionant! I bé, em va portar a unes vitrines de les representacions dels avantpassats dels Igorots de Filipines, del nord de Luzón i em diu: "Miri, faci-ho sobre això". Jo, clar, em vaig quedar molt parada. Primer perquè no sabia res d'aquella gent, però segona perquè vaig pensar: ara on trobo jo informació? I amb un any diu que ho faré això? Vaig dir que sí perquè era el meu mestre, doncs jo li feia cas, no?

MC: I com van anar les classes amb l'Esteva Fabregat a Madrid?

JR: Vam estar fent classes, va ser molt bonic i vam aprendre moltes coses. Vaig tornar a fer antropologia física. Perquè quan la vaig fer a Barcelona resulta que el doctor Pericot me va deixar anar a les classes d'antropologia física però després me

⁸Colegio Mayor Santa María del Estudiante: Centre d'allotjament per a estudiants a Madrid.

⁹Maria Santpere Hernáez, coneguda com a Mary Santpere (Barcelona, 1913-Madrid, 1992) va ser una polifacètica actriu, vedet i humorista catalana.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

va examinar de prehistòria, eh? Vet aquí que vaig tornar a fer antropologia física, estadística i totes aquestes coses. I llavors nos van portar a fer treball de camp al Pirineu Aragonés. Nos van distribuir per parelles i a mi em va tocar amb l'**Isidoro Moreno**¹⁰. Vam estar al poble de Plana, aquell que després es va fer famós per les dones que van fer la caravana pels solters. Allò va ser molt interessant però el doctor Esteve pretenia que passéssim enquestes molt..., diguem-ne molt íntimes... I no coneixíem a la gent fins a aquest punt, no?, perquè ens hi vam estar un mes... Jo penso que allò era massa! Sense conèixer la gent, havent fet tanta amistat... Perquè no ens va passar l'enquesta fins l'últim moment, sinó ja hauríem buscat la manera d'introduir-nos més en aquests aspectes. Però no va ser així. I jo feia uns plors...! Perquè pensava: això no ho puc fer! I l'Isidoro Moreno me deia: "*No te preocupes. No te preocupes, no lo vamos a hacer*". Ja sabeu que ell és molt... molt segur de sí mateix, però jo no ho era gens evidentment.

MG: Déu n'hi do quina experiència pel primer treball de camp...!

JR: Allí precisament vaig tindre una experiència molt interessant, perquè resulta que vam pujar a la festa major de Chistén (Gistaín). Van començar el ball, però jo com que no sóc gens balladora me'n vaig retirar cap a casa. Estàvem a casa d'uns coneguts i em vaig posar al llit i alabat sigui Déu! No vaig pensar en res més. Però l'altra gent es va quedar a la festa. Van tindre una baralla! Una baralla horrorosa, los nois del poble amb els forasters, perquè els hi prenien les noies. Però això resulta que només era un episodi del què passava sempre. Perquè jo vaig llegir al butlletí del centre excursionista de Catalunya la mateixa qüestió, no sé si era 1910 o una cosa així; a començaments de segle o a cavall del segle XIX i XX. Un que va anar allà es va trobar també amb una baralla campal dels locals amb els de fora. Sempre hi ha hagut problemes alhora de tindre les noies, perquè allí les noies se'n anaven totes: a servir a fora, o a casa d'uns parents a ajudar-los, o a la ciutat. Vaig fer uns articles sobre això, de com les dones emigraven d'allí, perquè era una

¹⁰Isidoro Moreno Navarro: antropòleg social i cultural (Sevilla, 1944). Catedràtic a la Universitat de Sevilla. Podeu veure l'entrevista que el projecte li va fer a: <http://revistes.uab.cat/periferia/article/view/v18-n1-curto-dallari-juanto-pujades-sole>

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

emigració de dones. En canvi els homes només emigraven en bloc. Per exemple, anaven a fer les obres del pantà, anaven a França a treballar, però anaven tots en grup. Sols no anaven mai enloc. I els uns se vigilaven als altres. De tal manera que clar, ningú es podia *adelantar* de res perquè llavors tots li queien a sobre. I en aquest cas, doncs, la manca de noies era terrible. Perquè les noies se'n anaven i clar, un cop estaven a la ciutat o en un altre *puesto* i veien que la vida no era tant dura com allà dalt, doncs no tornaven. Si tornaven era perquè estaven compromeses amb el seu *nòvio*. Però això ho feien algunes però d'altres no. Altres deien: "Au, *venga!* Me *n'haic* de tornar allà dalt, a buscar aigua al riu, a rentar al riu...!" És molt dur tot això i en canvi la ciutat era una altra vida. I vet aquí que no tornaven. Aleshores els nois se quedaven en inferioritat de condicions i qualsevol atac que suposés prendre'ls una noia, el grup de nois se posava fet una fera. Allí sempre hi han hagut problemes d'aquest tipus; sempre. De tal manera que per això finalment als pobles han acabat només havent-hi els homes. És distreien anant tots a caçar o fent coses així. O sigui, s'ho passaven molt malament. I llavors anaven en grup a festes d'altres pobles i quan els veien vindre ja s'esgarrifaven, perquè eren gent molt, molt "*fiera*"; vull dir molt especial.

Això va generar precisament allò de la caravana de dones. Un bon dia a la televisió van posar una pel·lícula, un western que era "*La caravana de mujeres*", que era tota una colla de dones que anaven a casar-se amb uns solterons perquè ells les havien cridat. Doncs els de Plan, que estaven al bar, van pensar que era una bona idea fer-ho ells i van promoure fer aquesta cosa, si bé no els va acabar de sortir bé.¹¹ Però ho van fer justament el temps de carnaval, perquè és aquest moment en que la gent es desinhibeix, no? I aleshores el que no s'atreveix a fer mai se fa llavors. Se suposava que llavors farien més amistats i sí que se'n van fer, evidentment.

MClua: Però vas acabar el treball de camp?

¹¹Es refereix al film, "Westward the woman", dirigida al 1951 per William A. Wellman. Sobre la caravana de dones de Plan vegis la notícia: http://elpais.com/diario/1985/01/10/espana/474159601_850215.html

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: Ui, això és un altre assumpte! Però és molt complicat. Resulta que clar, jo vaig començar a fer la tesina i vaig tardar quatre anys. I quatre anys la tesi, però les vaig anar fent les dues alhora.

MG: Vas aprofitar el què havies fet de l'altra tesina? Va ser el mateix tema?

JR: No, no! La tesi la vaig fer sobre la música tradicional a Sobrarbe i sobre els balls longitudinals fins arribar a la terra plana. Volia saber si hi havia més unitat transversal pirinenca o bé una unitat de les valls. Vaig estudiar moltíssimes cançons, va ser molt divertit.

MG: I quina va ser la conclusió?

JR: Que existien les dues unitats però la unitat diguem-ne longitudinal era de descendència, mentre que l'altra era d'un parentiu, d'unes arrels semblants. Encara que fossin diferents però tenien unes arrels semblants i llavors produïen coses molt semblants. Hi havia un predomini dels homes als oficis religiosos; també hi havia tota una sèrie de danses que s'assemblaven molt a les danses franceses. Més que franceses, occitanes. Hi havia tot un món molt ric en aquest aspecte i hi havien unes devocions molt delimitades. Els primers evangelitzadors de la zona, que van ser al voltant del segle VII - San Victorian, San Visorio, San Úrbez (aquest ja és del segle VIII)-, van tindre una gran influència a la zona i la van transformar molt. Després totes les onades anaven rebotant, no s'anaven quedant perquè allò va ser molt fort. I tot i que eren gent molt oberta i acceptaven novetats, sempre els quedava aquella forma de religiositat que havien adquirit als primers temps.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

"El mite és això: unes baules que uneixen l'última generació amb les divinitats. Això són els goigs i realment és apassionant"

MG: Per tant, tot aquest treball també tenia un component històric. Vas haver de fer molta tasca de recerca...

JR: És clar, d'arxius però també d'història oral. Saps què passa? Que jo m'he dedicat molt a l'estudi dels mites locals. I els mites locals es veuen molt als goigs. I clar, com que a mi m'encanten els goigs! Fins hi tot n'he fet. Doncs clar, per mi allò és com si estudiés un llibre d'història. Perquè cada estrofa te conta alguna cosa. No tots, eh! N'hi ha alguns que te conten la història del sant i res més. Però ni ha d'altres que et conten si es va cremar l'església, o si la imatge li va passar no sé què, si després curava a un nen... I es van afegint estrofes conforme van passant noves coses i és clar, això és la història. És com si fossin les baules. El mite és això: unes baules que uneixen l'última generació amb les divinitats. Això són els goigs i realment és apassionant.

MG: Aquest tema l'has anat recuperant al llarg de la teva trajectòria. No només ho vas fer a la tesi sinó que és un tema recurrent.

JR:, encara que no siguin els d'allí. I els meus alumnes tots han après el que són els goigs i han fet pràctiques amb els goigs. Perquè anàvem al *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* (CSIC¹²), que allí hi havia tot el llegat de **Mossèn He** estudiat els goigs de Sobrarbe, els de la Ribagorça..., he estudiat diferents

¹²Es refereix a la *Institució Milà i Fontanals*, del CSIC de Barcelona (al carrer Egipcíacues, 15) que té una secció d'antropologia i de musicologia.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

devocions basant-me moltíssim amb els goigs. He estudiat els goigs perquè sí **Baldelló**¹³, que va ser fundador de la societat d'Amics dels Goigs. Ho va deixar allí estranyament, perquè els Amics del Goig també tenen el seu arxiu. També hi anàvem a l'arxiu dels Amics del Goig. En fi, hem anat voltant. Però al CSIC anàvem com si fos casa nostra, la veritat és que estava molt bé. I trobàvem un goig amb una cosa especial i els hi explicava... Bé, va ser molt maco.

MG: Bé, i tornant a la tesina...

JR: La tesina era sobre Filipines i la tesi era de Sobrarbe! Com us deia abans, al principi, quan feia la tesina, jo em volia dedicar a fer com els antropòlegs clàssics: a anar-me'n a l'últim lloc del món i fer els meus estudis de camp. Vaig demanar una beca perquè vaig veure que amb la bibliografia que hi havia al *Instituto de Cultura Hispànica* i amb la que trobava per Madrid no n'hi havia prou. Ja no vaig poder demanar-la un altre any i em vaig posar a treballar a obres públiques, a l'arxiu històric. Vaig estar catalogant plànols i mapes del temps de Carles III, de les cloaques que va fer a Madrid i totes aquestes coses. M'ho passava bé però era per poder seguir treballant en la tesina, perquè clar, no l'havia pogut acabar en un any! En Claudi Esteve Fabregat m'havia promès un any i era mentida. Llavors jo estava atabalada perquè no trobava el desllorigador, no sabia com fer-ho perquè jo d'aquesta gent [els igorots] no en podia dir gran cosa! Encara era pitjor, perquè resulta que hi havia una noia del curs anterior a mi, a qui Claudi Esteve li havia dit el mateix, havia fet la tesina també del mateix i es va enfadar amb mi. Em va dir: "Però tu què t'has cregut, imitar-me a mi?" I jo li vaig dir: "Però si jo la feia sobre l'emigració a Barcelona! Va ser el doctor Esteve que em va dir que la fes sobre els igorots". Aleshores es va quedar parada. Clar, no em podia dir res més, era el seu *jefe*. Ella estava treballant allà, ha sigut la directora del museu d'antropologia. Després va cooperar molt amb mi perquè se'n va adonar que jo no tenia cap culpa de res. Total, que vaig demanar una beca a *Cultura Hispànica*. Encara riuen ara.

¹³Mossèn Francesc de Paula Baldelló i Benosa: musicòleg i organista (Barcelona, 1887-1977). Fundador de l'associació gregoriana i de l'associació dels "Amics del goig" i divulgador del cant gregorià.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

Vull dir, que literalment es van posar a riure. Però vaja, no és tant estrany demanar una beca per anar a Filipines, no?

Vist que no em donaven res ho vaig demanar al Ministeri d'Assumptes Exteriors. I em va vindre un escrit dient que m'havien concedit la beca. Me'n vaig anar corrents al ministeri per fer l'entrevista amb un director general i em diu que m'han concedit una beca de 6000 pessetes...! 6000 pessetes sabeu que són uns 30 o 36 euros? I li dic: "I què vol que faci jo amb 6000 pessetes? Vostè sap a on és Filipines?". Home, és que era com una burla. I em van dir: "Vostès, la gent jove, poden fer moltes coses... Per exemple, hi ha un vaixell de càrrega que surt de no sé quin port d'Espanya i tarda un any a arribar a Filipines". I dic: "Vostè vol que vagi amb un vaixell de càrrega? Tot un any? Au home, això no pot ser". I diu: "*Bueno, pues mira, ¿lo toma o lo deja?*". I li vaig dir que no i me'n vaig anar. I això va ser tota la meva excursió i la meva persecució de Malinowski; es va acabar aquí!

MG: I
vas fer?

"Al principi, quan feia la tesina, jo em volia dedicar a fer com els antropòlegs clàssics: a anar-me'n a l'últim lloc del món i fer els meus estudis de camp"

JR: Llavors què

estava embrancada amb això i no podia tornar a començar una altra vegada amb el primer tema, que només ho tenia embastat i que no havia avançat gran cosa. Em vaig preguntar: ara què faig? Vaig començar a pensar i vaig trobar la solució! Una solució fantàstica, que us la dic perquè si vosaltres us trobeu amb una situació semblant l'agafeu: me'n vaig anar a tots els convents de les congregacions que havien estat a Filipines els primers temps a consultar els seus arxius. Va ser fabulós! Hi ha les cartes dels missioners, detallant-los tot el que trobaven, com els costaven les conversions, com era la seva vida, els costums d'allí... Tot, tot hi era! I

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

a demés del segle XVII-XVIII. Me'n vaig anar a Alcobendas que hi havia els dominics. Allà els arxius eren moderns però allí vaig tindre la sort d'una cosa que s'acostuma a fer molt amb els mites dels altres: que es converteixen en contes per a la canalla. A les revistes missionals posaven com a contes de la canalla els mites de fundació d'aquella gent. És fabulós, només cal mirar-ho. Després vaig anar a Pestrana que hi havia els Franciscans d'Àvila, els Agustins de Valladolid, que m'hi vaig estar un bon temps allí i que van ser magnífics. Vull dir que fins tot me vaig trobar que van començar uns exercicis espirituals i llavors posaven clausura i jo me'n havia d'anar. Llavors me van dir: "No es preocupi, vostè s'està a l'oficineta del conserge i nosaltres li anirem portant els llibres i les coses, els objectes que ens demani." Això l'arxiver. Va ser magnífic. Jo anava treballant com una boja fins que me'n vaig tindre que anar. Llavors vaig dir: "Oh, quina llàstima, perquè aquest llibre no l'he llegit i m'interessa molt!". Era un llibre del segle XIX, molt interessant. I em diu: "Emporti-se'l". I jo li vaig dir: "Com? Que me l'emporti? Però escolti, això és molt perillós! I si se'm fa malbé o el perdo?". Aleshores em digué: "Vostè emporti-se'l. Ja mos el tornarà" i efectivament els hi vaig tornar. Però imagineu-vos quina bondat que van tindre amb mi. Va ser magnífic! Doncs bé, gràcies a això vaig descobrir una quantitat de coses tan maques! Vaig poder saber tant com si hagués anat allà però per lo *menos* no em van tallar el cap, eh? Que també me'l podien haver tallat, perquè la zona a la que estudiava tallaven els caps.

MG: I així va poder presentar la tesina?

JR:Sí, però la defensa de la tesina se feia comunitàriament diguem-ne. Els exàmens es feien tots alhora; érem tota una colla de gent que presentàvem la tesina amb un tribunal que era el mateix, i mos anaven preguntant 5 minuts a cada un. I dic: "He treballat 4 anys per a què em preguntin 5 minutets?!" Vull dir que va ser com una mica frustrant.

M.Clua: Això que vas fer a la tesina sobre Filipines, ho has publicat?

JR:Vaig publicar un article a la revista *Ethnica*, alguna cosa altra he publicat. En un catàleg sobre Filipines que hi va haver al Museu Etnològic - perquè he treballat molt

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

al Museu Etnològic - també vaig fer un capítol. Però res més. Es deu poder llegir a la UB, on la vaig presentar....

M.Clua: Jo ho he trobat genial això d'anar a buscar els documents dels missioners!

JR:Del què es van trobar els missioners... És que una de les pràctiques que feia amb els meus alumnes d'Antropologia religiosa era aquesta: anàvem a buscar les revistes de missioners als arxius de cada ordre religiosa i era fantàstic! Era fabulós allò, perquè ho trobaves tot! I la gent estava entusiasmada. Us ho podeu creure, perquè, és clar, no t'ho imagines perquè era un lloc rascanyós i polsós...! Però no solament això, sinó que, per exemple, a la facultat de Teologia tenen una biblioteca fabulosa! Us ho dic perquè s'hi pot anar i és una biblioteca magnífica, per treballar-hi i per tot. I després també vam anar a la Biblioteca balmesiana.

M.Clua: Per tant estàveu fent antropologia històrica

JR:I tant! Et trobaves cada cosa, unes descripcions... Oh! Hi ha una descripció que us la vull dir! Un missioner, no sé d'on era, d'un poble d'aquells de la muntanya de Filipines, deia: "*Creen en la Santísima Trinidad, o al menos así lo manifiestan cuando se les pregunta expresamente*". Què us imagineu que passava?! A què és bo? És que és per gravar-la en pedra aquesta frase!

M.Clua: Trobo que s'ha parlat molt dels cronistes americans com una font etnogràfica, però aquest altre colonialisme filipí sembla que ha passat desapercebut, no li hem tret el suc.

JR:I penseu que al *Consejo* [CSIC] hi havia tota una secció que era sobre les missions! O sigui que tenen unes revistes que val la pena anar a veure. Perquè, a més, allí feien treballs, però amb una gran serietat històrica, eh! En canvi, els missioners, eren més naïfs, però també tenien coses molt interessants, perquè eren més espontanis, saps? Tens una gran informació de fonts. Fins als anys seixanta o setanta hi eren. Creieu-me que és un material riquíssim!

MG: Tornant al tema de la tesi, l'experiència que vostè va tenir al Pirineu Aragonès en certa manera va determinar que després la

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

seva tesi anés enfocada cap a aquesta zona? És a dir, com es va enamorar d'aquesta zona? Per què aquesta zona?

JR: Mira aquesta zona tenia molt a veure amb la meva infantesa. Els meus pares i tota la meva família és d'Alguaire, que és de la terra plana, però tenien molta relació amb el meu padrí, per exemple, que era tractant de bestiar. Aleshores anàvem a totes les fires i coneixíem molt tot allò. Era com tornar a casa, no? Per mi va ser com tornar a la meva infantesa i tot. I llavors vaig decidir que volia continuar treballant això, que amb un mes no n'havia tingut prou. I vaig començar a treballar-ho perquè em feia molta il·lusió. I és clar, va ser bastant determinant.

Tota la meva vida he intentat tornar a Aragó, tota la meva vida. Però ha sigut com una frustració molt gran perquè no podia. Primer vaig intentar anar a Lleida, que està a meitat de camí, però **l'Emili Junyent**¹⁴ que era el que dirigia llavors l'estudi de Lleida, me va dir: "No, perquè tu no ets de Lleida". Doncs fora, es va acabar aquí. Vaig intentar a veure si podia anar a Osca, que van obrir una sucursal de la Universitat de Saragossa. Fins i tot li vaig fer fer al meu home unes oposicions d'arquitecte municipal d'Osca –que ja estaven donades, eh!-, però no les va guanyar. Va ser tot un intent però no ens en vam sortir. I vaig dir: "Bueno, doncs alabat sigui Déu. No pot ser? Doncs farem una altra cosa." I vaig deixar apartat això i em vaig dedicar a les aparicions. I vaig començar a estudiar la mística popular i tot això em va cridar molt l'atenció i vaig seguir per aquest camí. Per això, doncs, he anat canviant segons les possibilitats. Ara torno a estar a l'Aragó i estic fent coses allí. Estic treballant sobre una aparició que es va acabar al 1858, quan es va morir la vident, al poble de Lluçars, que és molt interessant.

Amb això de les aparicions vaig tindre la oportunitat de fer amistat amb en **William Christian**¹⁵ que us ve a la vostra universitat. En William Christian ha sigut una

¹⁴Emili Junyent: arqueòleg i prehistoriador (Vilafranca del Penedès, 1946). Catedràtic de la Universitat de Lleida des de 1999.

¹⁵William A. Christian: historiador religiós, referència imprescindible en l'estudi de la religiositat a Espanya i l'antropologia històrica (Michigan, 1944). Podeu consultar l'entrevista que el Projecte li va fer a: <http://revistes.uab.cat/periferia/article/view/vol19-n1-clua-aliaga-girona-habimana-pasto/pdf-es>

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

persona magnífica amb mi, perquè un altre hauria dit: "Ui, una competència; fem-li la traveta o qualsevol cosa així". Doncs no. Ell va vindre a casa i va volgué saber com enfocava jo les coses. Va voler veure què feia jo i em va dir: "Mira, quan una altra persona que ho fa bé i que ho fa amb honestedat es dedica al mateix que tu, no fa cap nosa. Només fan nosa les persones que ho fan malament." I vaig pensar: "Ostres tu, quin home més fabulós."

«Tota la meva vida he intentat tornar a Aragó, tota la meva vida. Però ha sigut com una frustració molt gran perquè no podia»

MG: I tant!

JR: Per cert, us explicaré una anècdota d'una vegada, fent treball de camp sobre les aparicions. Vaig demanar permís per gravar les cançons que es cantaven, que eren força tronades però m'agradava de gravar-les per portar-les a un congrés de musicologia. Em van deixar gravar, amb una mica de reticències... però vaja, em van deixar. I no es va gravar res.

MG: Oh! Això passa a vegades....

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: Sí, jo vaig entendre que ho havia fet malament, però allí al congrés tothom va entendre que era un fenomen sobrenatural...

MC: Canviant una mica de tema ara, volíem saber vostè, com a antropòloga "at home" quina opinió té sobre aquest tipus d'antropologia?

JR: Quin tipus d'antropologia? Què has dit? Perdona però és que no t'he entès. Sóc una mica sorda i això també ha estat una conseqüència del meu treball de camp. Se'm va posar un trabuquer al darrera, en un carrer estret, en una festa major i... patam! El 20% de cada oïda se'm va emportar!

MG. Ser antropòleg té perills, eh?!

JR: Oi tant que en té de perills! Ja ho veus, fins i tot en una festa major, que sembla que tothom s'ho passa bé! Doncs ja veus. Em va fer un mal!

MC: Doncs li preguntàvem pel seu concepte de l'antropologia "at home", aquesta que es fa en la pròpia societat de l'antropòleg/a.

JR: L'antropologia es pot fer a tot arreu; des de la interioritat d'un, fins a l'exterior més extern. No importa, mentre hi hagi persones, mentre hi hagi grups, societats, amb evidentment la seva cultura.

MG: Per tant, tot el tema de la distància per poder entendre millor les altres cultures...

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: No, això és una falòrnia. Una invenció que es va agafar amb els primers moments perquè és clar, els antropòlegs anaven a veure a... a l'inferior, per dir-ho d'alguna manera. I llavors, doncs, anaven com més lluny millor, no? Si podien ser els Bosquimans que no fossin els mediterranis. Però bé, quant se'ls van acabar els Bosquimans, els Zulús i tota aquesta gent, van anar al Mediterrani, i així van anar pujant. Però clar, quan els antropòlegs ja eren d'un altre país, per exemple de l'Índia o d'allí on fos, els va semblar una bajanada tot això. I efectivament ho és, perquè tot té les seves dificultats. Si tu vas a una altra societat molt diferent, tens primer una sèrie de barreres per arribar-hi: has d'aprendre el seu idioma, el seu idioma cultural, has d'aprendre un munt de coses abans i això et costa un temps i uns prejudicis. Que tu pots fer una conversió o pots no fer-la. Fins que hi arribes necessites un temps. I un cop hi arribes, doncs fantàstic, perquè aleshores tot per tu és novetat i tot t'atrapa. I efectivament no hi ha res que se t'escapi perquè tot per a tu és nou. En canvi, quan ho fas a casa resulta que ho coneixes tot: coneixes l'idioma, coneixes quan un et pica l'ullet el què vol dir,... etcètera. Per tant tot això ja és immediat, ja ho pots apuntar de seguida. Però per altra part hi ha coses que se't passen.

«L'antropologia es pot fer a tot arreu; des de la interioritat d'un, fins a l'exterior més extern. No importa, mentre hi hagi persones, mentre hi hagi grups, societats, amb la seva cultura.»

MC: Aleshores cal posar-te en guàrdia, no?

JR: És això, t'has de posar en guàrdia i t'ho has de qüestionar tot. I quan fas el diari de camp has de dir: això només m'ha passat? I això? I tal? I fer-te les preguntes corresponents. Però és un exercici que tot investigador ha de fer. I

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

llavors és igual si és pròxim o si és llunyà. Mira jo tinc un amic, **l'Ánchel Conte**¹⁶ que és un dels aragonesistes primers d'aquests últims temps. Ell és medievalista, es va posar a estudiar els moriscos i va està estudiant les famílies. En una de les seves anades a Madrid, a l'arxiu històric-nacional, estava per davant de la taula d'un investigador nord-americà. Ell estava transcrivint una documentació i de repent se posa a plorar. I clar l'investigador li va preguntar si li passava alguna cosa. I li va dir: "Miri, he estat investigant tota aquesta família i ara m'acaben de matar els últims que quedaven de la família". Li va agafar tal emoció que no ho va poder aguantar i es va posar a plorar.

Entens què passa? Que un se fa seu l'objecte de treball. Aleshores és independent de si és molt llunyà o si és molt proper, o si és de molt endarrere o si és de l'actualitat... Perquè com que t'hi vas apropant, te'l vas fent teu. I arriba un moment que tu estàs a dintre. És com quan un toca l'orgue, que està envoltat de so. Llavors és qüestió de saber estar i de saber comprendre les coses amb la seva relació que té. Si poses les eines teves sobre la taula, aleshores no hi ha res a dir. Ara, si les amagues, tant és que estiguis lluny com que estiguis a prop, he? Perquè molts dels antropòlegs que han estudiat fora contenen després moltes batalletes perquè ningú els hi anava a esbrinar si eren certes o no. En canvi aquí sí que ho comproven, perquè ells te compren els llibres! I et diuen: "Escolti, que això jo no ho vaig dir". Jo em vaig equivocar amb una cosa una vegada. Vaig posar que una festa es feia per la mare de Déu del Roser i era per un moment diferent. I m'ho van dir: "Saps que t'has equivocat, que has posat això?" I era veritat tu. D'equivocacions tots en podem fer però si te les corregeixen, la propera vegada doncs ho dius o ho corregeixes, no?

MG: Li volíem fer una pregunta referent a l'àmbit de la cultura popular. Com creu que s'està duent a terme l'estudi de la cultura popular actualment a les universitats catalanes i espanyoles. S'ha

¹⁶Ánchel Conte Cazcarro (n. Alcolea de Cinca, Huesca, 15 de octubre de 1942) és un escriptor en llengua aragonesa. Doctor en història i catedràtic d'ensenyament a secundària.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

descuidat? Se segueix treballant? Vostè ho ha treballat a la Universitat de Barcelona, creu que a les altres s'està fent o no?

JR: Bé, hi ha moltes coses i a més cada universitat és un món i cada professor sap com manega la informació que té. Jo sé, per exemple, que a Andalusia hi ha hagut molts treballs de cultura popular. A vegades molt esbiaixats per una raó: perquè de tant voler treballar la cultura popular no s'està veient les diferents connexions que tenia amb altres aspectes de la cultura nacional o de la cultura de la elit local. Llavors, és clar, si talles resulta que no ho entens. S'ha d'estudiar tot, per poder entendre les coses. Perquè sinó te falten molts elements i no pots determinar què és el que ha passat allí. Això es va començar a fer amb molt entusiasme, precisament perquè la cultura popular havia estat molt abandonada, havia estat només en mans dels folkloristes i els folkloristes s'havien tingut com a cosa rebutjable i que ho havien fet tot malament. I no. Molts antropòlegs saquegen als folkloristes de quina manera, eh?! El que passa és que als folkloristes se'ls ha de tractar amb el que valen, amb allò què fan. Hi ha el treball valuós que van fer alguns, d'altres no tant, d'altres és una cosa difícil de calibrar. Per exemple en **Joan Amades**¹⁷, que ha sigut el folklorista de capçalera de tots. Jo sempre dic: "No es pot dir: ho diu el Joan Amades, per tant és veritat. Ni és pot dir, ho diu en Joan Amades, per tant, és mentida." S'ha de dir: "ho diu en Joan Amades: serà veritat?" Perquè llavors t'ho agafes com una hipòtesi de treball i, si m'ho diu un altre autor i puc constatar alguna cosa, doncs això ho podré afirmar. Però almenys m'ha donat la idea de què això podia haver passat, o sigui que sempre és vàlid.

MC: I altres llocs que s'han dedicat a l'estudi de la cultura popular?

JR: Bé, n'hi ha molts. Hi ha en **Joaquín Díaz**¹⁸ que amb tot el seu museu i tot l'arxiu que té, tot això és fabulós. Al País Basc, per exemple, com que ja hi tenien

¹⁷Joan Amades i Gelats:etnòleg i folklorista, referent en els estudis del folklore dels Països Catalans (Barcelona, 1890-1959).

¹⁸Joaquín Díaz Gonzalez:músic i folklorista espanyol (Zamora, 1947). President titular honorífic de la Càtedra d'Estudis sobre la Tradició a la Universitat de Valladolid i acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Belles Arts de la Puríssima Concepció.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

una gran tradició han seguit fent-ho i molt bé. Hi ha *puestos* que ho han fet molt bé, d'altres que ho han fet molt més tard. Vull dir que cada lloc té les seves peculiaritats. Aquí a Catalunya, és clar, hi va haver el boom de la cultura popular. Però fins a cert punt. Vull dir que es va encasellar també la cultura popular amb unes certes coses: amb les festes, amb les cançons..., exactament com passava amb els folkloristes. Llavors hi ha una tendència a considerar la cultura popular d'una forma arbòria. Com el mestre **Pedrell**¹⁹jadeia, és com si xuclés: com si de les arrels xuclés al més profund, fins al paleolític inferior i arribés a les fulles que som avui, no? O sigui, que hi hagués una continuïtat. I això és mentida. Cada generació és clar que hereta, però també innova, també es discuteix, també fa moltes coses. Per tant, no és només això. Però és clar, als essencialistes els aniria molt bé aquesta figura, eh? Trobar què hi ha dels catalans al paleolític inferior... Els encantaria això. Però no és aquesta la situació sinó que s'ha d'estudiar tot. Tant lo què puguis treure dels temps passats com lo què puguis treure del que són - podríem dir parlant d'una forma *gramsciana* - les classes subalternes. Això és molt important, perquè vius dintre d'aquest anar i vindre: entre el poder (que manipula i retorna - per dir-ho d'alguna manera, vomita o regurgita- la cultura popular i li fa veure al poble que és seva quan en realitat ja està manipulada) i el poble, que quant finalment se'n dóna compte torna a fer una altra excursió. I es va fent un estira i arronsa entre els uns i els altres. Aquest moviment és molt important de veure'l. Però és clar, l'hem de veure des de tots els angles, no? Perquè sinó tampoc entendríem res.

Actualment també hi ha la tendència - que és molt vàlida - de veure la cultura popular d'avui en dia. Què hi ha de cultura popular avui en dia? Doncs amb la migració, amb les sales de festa, o bé els balls importats d'Hispanoamèrica, com la salsa... Totes aquestes coses són molt importants de fer. És una opció. Però com que n'hi ha tantes, cap d'elles és no vàlida, entens? Totes se poden estudiar, però el que no es pot és rebutjar-ne una. Home, si a mi em fa més il·lusió estudiar la

¹⁹Felip Pedrell i Sabaté: compositor, pedagog musical, musicòleg i crític musical català. (Tortosa, 1841- Barcelona, 1922).

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

salsa en lloc de la sardana, a veure qui m'ha de dir alguna cosa, no? Jo he estat en tribunals de tesis que eren sobre el *Heavy Metal* i molt bé. Vull dir que totes aquestes coses s'han de fer, però també s'ha d'estudiar als esbarts. Perquè els esbarts..., uau! El que tenen al *radere*! Penseu que "Les Violetes del Bosc", que és un dels esbarts estrella, a la canalla petita els fan fer peses, per a què puguin aguantar bé els braços per les sardanes. Imagina't tu com van, eh?! Si no estudies això, què has de saber?

MG: I vostè, quan ha fet classes a la universitat, en quina assignatura o en quin context introduïa tot aquest tema de la cultura popular?

JR: Jo he donat classes d'Antropologia Cultural a la llicenciatura però també he donat classes d'antropologia a Sociologia i a Literatura, al departament del **Jordi Llovet** de teoria literària. Amb uns i altres he hagut de fer coses diverses. Per exemple, amb els de Literatura tractàvem la literatura de viatges, que a ells els anava molt bé. Els introduïa en aquest món dels literats folkloristes o folkloristes literats, que també era molt interessant.

Dins de la llicenciatura d'Antropologia, he donat *Etnologia de la Península Ibèrica*. En aquest cas, havia de contar moltes coses, però, és clar, la cultura popular hi era per tot arreu. També he donat *Etnologia dels Països Catalans*, a petició del doctor Esteva. No sabia com fer-ho perquè sobre aquesta matèria no hi havia pràcticament res i el que hi havia estava molt polititzat. Per preparar-me l'assignatura, me'n vaig anar a les llibreries aquestes que tenien el PSAN²⁰ i tots aquests moviments, a veure què tenien. Vaig escorcollar-ho tot. Tinc una quantitat de llibres immensa per poder recollir, a lo millor, dues frases de cada llibre! En un primer moment, vam estar discutint amb el doctor Esteva si podíem fer una *Etnologia dels Països Catalans*, o bé nos limitàriem a fer només una *Etnologia de Catalunya*, perquè no tenia prou informació per fer una *Etnologia dels Països*

²⁰El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN) és un partit independentista d'inspiració comunista creat l'any 1968.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

Catalans encara. Ara sí que es pot fer però llavors no. Finalment, vam fer una *Etnologia de Catalunya*. Llavors és clar, en aquesta assignatura, els folkloristes hi van entrar tots, un darrere l'altre. No vaig ser la primera en estudiar-los, en **Joan Prat**²¹ ja els havia estudiat prèviament. A mi no em va costar posar-m'hi perquè ell ja tenia com un costellam fet. Això sí, el vaig ampliar moltíssim. Des del folklore religiós, que feia Mossèn Baldelló al folklore mèdic de les topografies mèdiques. Penseu que portava els meus alumnes a la Reial Acadèmia de Medicina perquè veiessin la sala de dissecció, que és una passada! I després anàvem a veure les topografies mèdiques i la gent aprenia com els metges, per estar a l'acadèmia, encara que estiguessin en un poblet podien participar perquè feien l'estudi d'aquell poblet. Era magnífic. Fèiem un munt de coses així: nos anàvem ara en un *puesto*, ara en un altre, museus, exposicions,... Anàvem a tot arreu i jo al davant, eh! Vull dir que hi anàvem tots i treballàvem de quina manera! Treballàvem molt. Això sí, mai feia exàmens. Ara bé, cada alumne em feia com nou treballs, eh! No us penseu que regalava les notes, no! La gent s'entusiasmava i feia coses magnífiques. I doncs, per què havia de fer exàmens? Si a mi m'horroritzen!

Després vaig fer *Antropologia de la Religió* i en aquest cas entrava la qüestió de la religió popular i de la mística popular. Fins i tot, vaig donar un curs de doctorat sobre mística popular. Als cursos de doctorat, també vaig fer, durant dos anys, un curs sobre les fades. Ens ho vam passar molt bé. Fèiem seminaris i fèiem tantes hores plegats, investigant en biblioteques, buscant contes i llegendes sobre fades, que no sé ni com ho feia, la veritat. Ara m'ho pregunto: d'on treia jo les hores per investigar tant? El primer any que vaig fer aquest curs vaig quedar molt contenta. Tant que vaig decidir fer-lo un altre any. Però se'm va apuntar la mateixa gent! A voltes vaig haver de tornar a investigar com una boja per donar contingut nou. També vaig donar *Antropologia del Mite*, que després de mi ningú més ho va seguir donant, tot i que vaig empènyer la gent. Fins i tot vaig anar al departament de

²¹Joan Prat i Carós: antropòleg (Celrà, Girona, 1947). Doctor en Filosofia per la Universitat de Barcelona i fou catedràtic d'Antropologia Social a la Universitat Rovira i Virgili. Podeu consultar l'entrevista que el Projecte li va fer a: http://revista-redes.rediris.es/Periferia/Articles/1-entrevista_joan_prat.pdf

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

Filologia Clàssica per oferir-los que fessin antropologia del mite a Antropologia. Ningú ho va fer.

MG: Així, has donat moltes coses diferents, no?

JR: Sí, he tocat moltes tecles. També vaig donar un curs de doctorat d'etnomusicologia. Al màster, he donat *Patrimoni Etnològic, Anàlisi d'Institucions* (que anàvem per tots els museus i ens ho passàvem molt rebé) i també he donat *Espoli del Patrimoni* (perquè jo he estudiat l'espoli del patrimoni de la Franja i tinc moltes eines a la mà per conèixer el tema). Ah! I també he donat *Antropologia de la Dansa!* En un postgrau a la Universitat Autònoma precisament, a l'escola de professorat, uns quants anys.

MG: Però vostè ha comentat abans que no li agrada ballar...

JR: No. A mi m'hauria agradat saber ballar, però els meus condicionants familiars van fer que mai n'aprengué. Però, no sé sap per quina raó tothom veia en mi el professor d'antropologia de la dansa! I fins i tot he anat a congressos de dansa i he treballat amb etnomusicòlegs i etnocoreòlegs, per què vegis! Fixa't, amb un handicap com aquest, però si t'interessa un tema el superes.

Segur que he fet moltes altres coses que, probablement, he deixat de dir-vos. El més important de tot és que tant els meus alumnes com jo hem passat molt bé. Tots hem après molt, moltíssim. He tingut la sort de tenir uns alumnes molt macos i molt conscients. A la meua classe s'han fet, fins i tot, matrimonis!

També els feia fer pràctiques en alguna institució patrimonial. Els feia anar, per exemple, al seu ajuntament a fer les pràctiques o al museu, a preguntar què necessitaven. Els hi deia: "No us poseu a dir: jo vull fer tal cosa. No. Heu de preguntar què es necessita. Si és desempaquetar i treure la pols de les coses que hi ha a les engolfes, doncs vosaltres ho feu. Si és fer llistats o inventaris, ho feu". Jo parlava amb les institucions i els hi deia que no volia que perdessin temps amb l'alumne: l'alumne ve a ajudar i aprendre, tot ajudant. Perquè quan un ha de fer

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

una investigació, moltes vegades ha de fer això, desempaquetar els llibres o els manuscrits que hi ha a les engolfes, no? Doncs que comencin a fer-ho ara. I després molts d'aquests alumnes van trobar feina en els ajuntaments on havien fet les pràctiques, demanant beques o amb contracte. Això és un dels bons records que en tinc.

MC: També ens agradaria saber quina és la seva opinió sobre el canvi de terminologia que ha patit el folklore. Fins als anys 70 es parlava de "folklore", però als anys 80 ja es parlava de "cultura popular i tradicional", als 90 de "patrimoni cultural" i, finalment, als anys 2000, es parla de "patrimoni immaterial".

JR:Bé, en totes aquestes coses passa com amb l'antropologia, recordeu que també tenim una sèrie de paraules: *volkskunde*, etnologia, antropologia cultural, antropologia social, etnografia... Ara l'etnografia és una part de l'antropologia, però abans ho era tot. Després, passa a parlar-se d'etnologia. Des de l'actualitat es menyspreen les terminologia emprades anteriorment. Això passa sempre i ara es diu: aquests només feien folklore, de forma despectiva. Folklore ha quedat més delimitat als estudis de literatura oral, on se continua parlant de folklore, però sense complexes. Clar perquè si tu ara vas dient "jo sóc folklorista" pos et diran: de quin segle parles?!

Doncs sí, hi ha hagut aquesta transformació. En la nostra disciplina es fa sempre, tenim aquest tarannà de canvi. Cal tenir en compte que el patrimoni immaterial és només una part del patrimoni. Tant cultura popular és fer terrissa com els

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

coneixements que un té sobre la terrissa. Per tant, hi ha la cultura material i la cultura immaterial, tot hi és aquí. En definitiva, la terminologia segueix modes. Ara fa més bon efecte parlar de patrimoni? Doncs es parla de patrimoni. Potser, amb cada una d'aquestes evolucions s'ha guanyat alguna cosa. S'ha guanyat sobretot en no discriminar segons quines coses, en no centrar-nos en no fer un tall amb el passat... Quan parlem de patrimoni, ampliem les nostres mires. Ara no només ens interessem pels pagesos de muntanya, també ens interessem pels de ciutat. Quan parlem de patrimoni, al cap i a la fi, estem parlant de lo mateix que era la cultura popular i lo mateix que era el folklore. El que passa és que els folkloristes anaven per unes coses molt determinades: les cançons, les danses, les oracions, les supersticions..., totes aquestes coses. Això era el que miraven, però, a poc a poc alguns van anar canviant. Si llegiu **Serra i Pagès**²² - que va escriure un curs de folklore -, veureu com primer va començar així però després va anar a tota la cultura. Es va adonar de que s'havia de parlar de tot, que s'havia d'estudiar tot. Per tant, els folkloristes estudiosos van anar fent aquesta conversió. Però això, depèn de les disciplines. A vegades se'ls hi posa un altre nom o simplement avarca més coses.

MG: Per tant, el canvi de terminologia podria ser una ampliació de l'objecte d'estudi?

JR: Sí, s'ha anat ampliant i aprofundint. No solament ampliant en quant als objectes de recerca, sinó també en la manera d'investigar, l'estudi ha estat molt més aprofundit. No es tractava solament de fer una descripció i una il·lustració de saber d'on venia una cosa, de buscar les arrels. N'hi havia que només es limitaven a aquestes coses però els que hi treballaven de debò, que n'hi havia, ja no es limitaven a això. Ja estaven fent una cosa molt semblant a la que fem nosaltres avui, el que passa és que no tenien, probablement, tantes eines intel·lectuals al seu

²²Rosend Serra i Pagès: escriptor i folklorista (Barcelona, 1863-1929). Va publicar diverses obres sobre geografia, estadística i economia. Va ser promotor de la secció de folklore del Centre Excursionista de Catalunya, director de la *Biblioteca Folklorica Catalana* i membre fundador de *l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya*.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

abast per abastir-ho del tot. Però si vosaltres llegiu, per exemple, en **Joan Lluís**²³, els seus llibres com *El meu Pallars* o *Records de la meva vida de pastor*, veureu que són llibres molt bonics. On mostra la seva pròpia psicologia, la seva pròpia cultura, la interacció societat-individu, d'una manera molt ben feta. Però que no són etnografies, sinó novel·les. Jo l'he portat a classe a Joan Lluís – quan era viu, evidentment, no fent de mèdiu!- que venia sempre amb el seu flabiol. I em va dir unes coses molt interessants: que a ell li hauria agradat fer una etnografia, però que no en sabia, per la qual cosa, escrivia en forma de novel·la. *L'home de la bossa*, per exemple, és una novel·leta que com a novel·la és molt pobreta, però que com a descripció de costums, de sentiments, de moltes coses, està molt bé. I veus que ja volien fer això però no en sabien, no podien. Avui dia es tenen més eines, de l'antropologia, de la sociologia, de la literatura... De manera que la gent pot abastar una gran profunditat. I pot fer crítiques sobre si mateix, sobre com fa el treball... etcètera.

MG: Ara, des del seu punt de vista personal, amb la seva experiència, quin consell donaria als futurs antropòlegs que es volguessin dedicar al món de la cultura popular?

JR:Actualment ja n'hi ha molts que s'hi dediquen. Simplement, una s'ha d'enamorar de l'objecte que es vol estudiar. Llavors faci allí on ho faci, ho farà bé. Portant un bagatge intel·lectual, acadèmic i, sobretot, entendre's amb la gent amb la que es fa el treball, doncs ja està tot fet. Donaria un consell: que no es caigués amb allò d'aquell acudit que es conta, sabeu aquell acudit d'una família que sempre menjava el pa del dia abans i la filla deia "mama, quan menjarem el pa d'avui?" i la mare responia "demà"? Amb això us vull dir que no hem de caure en l'error de

²³Joan Lluís i Pallarès: folklorista (Enviny, Pallars Sobirà, 1912 - Barcelona, 1999). Va treballar de pastor fins als dinou anys al Pallars Sobirà. Un cop a Barcelona, es va vincular a grups de dansa i va assistir a les tertúlies d'Agusti Duran i Sanpere sobre folklore a l'Arxiu Històric de la Ciutat. Allí va conèixer Joan Amades, Aureli Capmany i Ramon Violant i Simorra, el qual el va animar a escriure sobre el Pallars. Ho feu a les obres *El meu Pallars* (quatre volums 1959, 1961, 1967 i 1979), *Records de la meva vida de pastor* (1955) i *L'home de la bossa. Novel·la d'antics costums nupcials del Pallars* (1958).

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

deixar perdre les coses que hi ha avui per estudiar les coses d'ahir. Les d'ahir són molt valuoses i s'han d'estudiar, però penso que s'ha d'estudiar tot. Una cosa no fa que l'altra no existeixi. Si nos perdem lo d'avui... o si ho posem en conjunció amb el que es feia ahir, doncs entendrem moltes més coses.

"No hem de caure en l'error de deixar perdre les coses que hi ha avui per estudiar les coses d'ahir. Les d'ahir són molt valuoses i s'han d'estudiar, però penso que s'ha d'estudiar tot"

MG: I els antropòlegs dedicats o especialitzats en el món de la cultura popular, quin espai professional poden ocupar a part de la docència a les universitat i la investigació?

JR: Recordeu a Machado, "Se hace camino al andar"? Doncs és això exactament. Però hi ha moltes coses. Hi ha els ajuntaments. Per exemple el sector del turisme que, d'acord, hi són els tècnics de turisme, però ells van molt per unes coses molt concretes. Penso que aquest sector es podria enriquir moltíssim amb la nostra presència, amb els nostres treballs sobre la cultura del lloc; crec que podem conjugar-nos molt bé. Sobretot per minimitzar els mals que el turisme fa. Perquè el turisme fa béns, però també transforma la realitat a la mida del què el turista vol i pel qual ha pagat, i això és un element dolent. També hi ha tots els ens municipals, comarcals, etcètera. Tots aquests són un bon lloc per a treballar-hi com a antropòlegs, precisament allí fa molta falta. Però és que tots els llocs de treball, siguin els que siguin, poden ser susceptibles d'antropologitzar-se! Jo he tingut alumnes que eren professors d'institut i sort n'han tingut de l'antropologia, perquè han entès moltes coses i han pogut dirigir els alumnes d'una determinada manera. Seria com una cosa bàsica, és una eina amb la qual tu pots treballar en qualsevol nivell i qualsevol nivell està obert a tu. Que només et dediques a l'antropologia? Doncs clar, hi ha menos *puestos*, però n'hi ha. Com els museus, els arxius, grups de teatre... tot això està a l'abast.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

MC: Segons tenim entès va ser una de les fundadores de l'Institut Català d'Antropologia i de l'Institut Aragonès d'Antropologia. Per què van néixer aquestes dues institucions?

JR: Van néixer perquè no hi havia cap ens que aglutinés els professionals. Això volia ser un col·legi professional, el que passa és que per los diferents avatars no ha acabat sent-ho. Però és gairebé com si ho fossin, tan l'un com l'altre. De l'Institut Aragonès d'Antropologia, em va fer molta il·lusió que em truquessin per fundar-lo i ser dels primers socis, fins i tot, me van donar un premi el 1998!

MG: Ara una pregunta una mica més personal. Sabem que a banda de ser una gran referent dins de l'estudi de l'Antropologia, ha estat mare de molts fills. Com ha pogut compaginar la vida d'investigadora i docent amb la vida familiar?

JR: Malament, però bé! Aquestes coses són al dia a dia. Un, quan es jove, pot fer moltes coses. És després, de vell, que dius: ara no m'atreviria potser a fer-ho. Però de jove sí, de jove podeu fer el que vulgueu. Era difícil, eh? Es pot arribar a compaginar, però era difícil. Pensa que la meva mare d'alguna manera me va ajudar força, però no gaire perquè de seguida es posava malalta. Però vaig tindre podríem dir-ne la sort, malgrat tot - *no hay mal que por vien no venga*-, que el naixement dels meus primers fills van coincidir amb els últims anys de Franco. En aquell temps, hi havia vagues i tancades a la universitat per tot. I clar, a mi em venien com anell al dit, perquè em podia quedar amb els *crios*. Amb els altres va ser diferent, els vaig haver de portar de seguida a la guarderia. Jo no vaig tindre baixa de maternitat fins a la cinquena criatura! Abans només teníem quaranta dies després del part. Es veu que abans els professors d'universitat no tenien fills... Jo quan al principi era professora no numerària, és clar, no tenia dret de res. Després quan vaig ser numerària, aleshores van posar-ho pels no numeraris! I finalment me va arribar a la cinquena criatura.

MClua: Per què tu, a quin any vas començar a donar classes? Devies ser una de les primeres deixebles de Claudi Esteva, no?

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: Jo vaig començar a donar classes al 1970. Vaig ser deixeble d'Esteva a Madrid i després vaig venir a Barcelona amb ell a l'any 1968, encara fent la tesi. La tesina la vaig presentar a l'any 70 i la tesi al 72. Que també va ser molt bo perquè resulta que just estava a punt de tindre el segon fill. En aquell moment, treballava en un museu, el Museu Folch²⁴ que era d'art no occidental. Vaig notar que ja me venien els dolors de tindre la criatura i jo deia, no, no pot ser, perquè a l'endemà havia de llegir la tesi. El nen s'havia *retrassat* 13 dies, ja no li venia d'un! Em trobava malament, però em feia la dissimulada. A la nit, però, ja vaig veure que allò tirava endavant, que no se'm passava i cada vegada anava a més. Aquella mateixa nit vaig tenir la criatura. Vaig haver de trucar el doctor Esteva a les 7 del matí per dir-li que acabava de tindre la criatura i no podia anar a llegir la tesi. I llavors me va dir: "Doncs bé, ho deixem per la setmana que ve".

MClua: De debò?? Em sembla tan inconcebible això...

JR: Sí, ho vam fer a la setmana següent. Jo tenia el cap a Can Pistras, també us ho hagi de dir això. Tenia al tribunal el Dr. Maluquer, el Dr. Palou, el Dr. Tarradell, el Dr. Esteva i no sé qui més, no el recordo. I el *crio* esperant a fora i jo havia de parlar, havia de pensar i em notava que em pujava la llet... No els vaig ni convidar a dinar ni res, perquè havia d'anar a donar el pit urgentment.

MG: Va fer la tesi estant embarassada i tenint ja una criatura?

JR: Sí, però aquell un, aquell estiu me'l va cuidar la meva mare, tot s'ha de dir, eh. Però, en aquell temps, jo estava amb uns cames ben inflades, clar, assentada tot el dia a la màquina d'escriure. Va ser horrorós! A més, vaig haver-la d'acabar en sec, perquè em va dir el doctor Esteva "*it's now or never*". I per tant, vaig haver d'acabar-la.

²⁴Es refereix a la col·lecció d'Albert Folch i Rusiñol (1922-1988), químic i empresari. Desenvolupà una gran tasca com a col·leccionista, amb la creació de la col·lecció d'art no europeu més extensa de Catalunya, que el 1975 esdevingué la Fundació Folch. Sufragà parcialment algunes de les expedicions del Museu Etnològic de Barcelona i una part dels objectes adquirits durant els seus viatges fou cedida al museu.

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

**MG: I quan anava a fer treball de camp, què feia amb les criatures?
Se les enduia?**

JR:Segons les circumstàncies; hi ha dies que pots fer una cosa i dies que en pots fer una altra. Cada dia era un misteri per mi. Però cal dir que el meu home m'ha ajudat moltíssim. Si hagués tingut un home poca-solta no ho hauria pogut pas fer. Però el meu home, pobre, sempre se carregava les quatre o cinc criatures, mentre jo preguntava amb uns i amb els altres. O bé li deia, fes-me unes fotografies. Jo també he fet fotografies com tothom, i m'ha agradat molt, fins i tot, he tingut un laboratori a casa. Amb el meu home hem fet coses molt boniques! Però ell passava més desapercebut i podia fer les fotos. Era treball col·laboratiu. Heu de pensar que quan hi vaig anar de casada ja era una altra cosa, però de sola...A Barbastre em van prendre per una prostituta. I anava a l'arxiu diocesà a investigar, imagina't! Però allà a l'hotel on vaig parar no em volien. Finalment no sé com els vaig convèncer i després van veure que no ho era.

***"A Barbastre em van prendre per una prostituta.
I anava a l'arxiu diocesà a investigar,
imagina't!"***

MClua: Vols dir que el matrimoni et va ajudar en aquest sentit?

JR:Clar! Perquè llavors me sabien col·locar, era una dona casada i tenia fills. Era normal. Em podien dir les coses perquè no era una cosa estranya. Ui! Havia passat moments una mica difícils, ja ho crec que sí!

MC: L'any 2015 el departament d'Antropologia Cultural i d'Història d'Amèrica i d'Àfrica de la Universitat de Barcelona li van organitzar un homenatge per tota la seva trajectòria professional en motiu de la seva jubilació. Com es va sentir en aquell moment?

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

JR: Jo em pensava que seria un pur tràmit i que l'havia de passar perquè l'havien organitzat. Ja els havia dit que no em fessin res, perquè no volia que gastessin res, perquè prou malament estem i només mos faltava això. Em van dir que no el farien, però al final es va descobrir i em van dir que em farien un acte de comiat. Jo no vaig dir res ni als meus fills ni a la meva germana perquè no m'imaginava que fos una cosa digna de més atenció. El meu fill petit, en Lorién, que és pianista i organista, d'alguna manera vaig pensar que sí que hi intervindria i a mi em feia molta il·lusió que toqués aquell orgue que la universitat havia rescatat (això és una altra història, però rocambolesca!). Van venir alguns membres de la coral de la universitat i ell els va acompanyar. Jo, sabent-ho, vaig voler escriure alguna cosa de comiat, perquè me feia il·lusió parlar una mica del que a mi me semblava que era aquell acte: vaig parlar dels ritus de pas. Vaig parlar del ritus de pas de la mort, de com s'havia *adelantat* a la jubilació. Perquè evidentment és així, eh? Quan un se mor tot són alabances, no es diuen les coses dolentes. Quan abans no era així; abans s'havia de passar "*muerto, juicio, infierno y gloria*", hi havia totes aquestes possibilitats. Era una cosa tremenda. Ara és diferent. En canvi amb la jubilació tot canvia: te donen una targeta rosa diferent, te arraconen dels *puestos*, ets invisible... Doncs tot això ho vaig reflexionar i ho vaig dir aquell dia. I per acabar els vaig cantar una albada. No s'ho esperaven, o sigui que, al final, la sorpresa la vaig donar jo!

"Jo sempre dic que necessitaria dues o tres vides per acabar el que he començat. I me n'adono que això no

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

MG: Ara que ja està jubilada, que ja ha fet aquest ritu de pas, que té pensat fer des del punt de vista de la investigació? Pretén seguir treballant amb les línies de recerca que ja havia iniciat o obrir-ne de noves?

JR: Sempre se n'obren de noves! El que passa és que jo sempre dic que necessitaria dues o tres vides per acabar el que he començat. I me n'adono que això no ha passat mai, per tant a mi tampoc no me passarà! Per tant m'estic replantejant moltes coses. Però clar, la vida et porta on te porta, no depèn només de tu. Jo ara estic a la Ribagorça i estic fent l'inventari dels goigs d'aquesta zona, estic estudiant les festes de Graus, les aparicions a l'Aragó... Estic investigant moltíssimes coses i encara me surten coses noves. Ara mateix m'han encomanat de fer un capítol pel catàleg d'una exposició sobre una senyora que es deia Isabel Sandy²⁵ que havia parlat a Ràdio Andorra. Una senyora magnífica, que va escriure potser 40 llibres i que tenia un costat místic i ara volen que jo faci l'estudi de la seva posició espiritual. És una cosa que no he fet mai, però que és tot un repte per a mi! Jo m'apunto a totes les coses que surten. Lo qual és dolentíssim, perquè ja heu vist quantíssimes coses he començat! Però en tinc...! Tinc una pila de llibres per acabar. En Joan Prat quasi no em pot veure, perquè no acabo de treure el llibre del comte Arnau, que és un llibre d'en Serra i Pagès que l'estic editant, però no el tinc acabat. També he d'acabar d'editar els manuscrits d'en **Baptista i Roca**²⁶ dels quals només he tret dues petites parts del que va fer. A més, ara tinc tot el

²⁵Isabelle Sandy, pseudònim de Marie Isabelle Dieudonnée Fourcade (Cos, Ariège, 1884-1975) fou una escriptora i locutora de ràdio francesa. També va publicar sobre el territori i novel·les per a joves. La seva obra consta de sis llibres de poesia, més de quaranta novel·les, i molts contes i relats publicats en diverses revistes i diaris. Va ser presentadora de programes de ràdio a Tolosa i Ràdio Andorra.

²⁶Josep Maria Baptista i Roca: historiador, etnòleg i polític (Barcelona, 1895-1978). Va estudiar Dret i Lletres a la Universitat de Barcelona, des de la qual va fundar, juntament amb d'altres, l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (1917).

Mireia Guil, Mireia Costa y Montserrat Clua i Fainé. , *Entrevista Josefina*, perifèria 22(1), junio 2017

revistes.uab.cat/periferia

material del folklore religiós de mossèn Baldelló, que va fer unes coses magnífiques. Tinc moltes coses per fer i me'n descuido moltes! I a demés estudio música, que ho havia deixat i ara és l'hora de tornar-hi. Canto al cor de la universitat, canto al cor de la vila de Graus i canto al cor de la parròquia de Graus. Perquè una de les meves investigacions és la música litúrgica actual, que no és gens agràida, però algú o altre l'ha d'estudiar. S'ha d'estudiar també les coses d'ara, no només les d'abans.

MC: I ja per posar fi a l'entrevista, si hagués de resumir la seva trajectòria professional amb una única paraula, una frase, quina seria?

JR: No ho sé. Si volgués dir-ho d'una forma pejorativa diria "erràtica", si volgués dir-ho d'una forma positiva, diria "universal".

Doncs moltes gràcies pel seu temps i per haver-nos concedit l'entrevista!

Josefina Roma: De res, xiquetes!

Mireia Guil, Mireia Costa i Josefina Roma